

Балабушевич Т. А.

ДЕРЖАВНІСТЬ ТА ПОЛІТИЧНЕ ПІДПОРЯДКУВАННЯ ТЕРЕНІВ БАЛТІЇ У ПІЗНЬОМУ СЕРЕДНЬОВІЧчі ТА НА ПОЧАТКУ НОВОГО ЧАСУ (X-XVIII ст.)

У статті висвітлюється розвиток заселення та зміни у політичному підпорядкуванні земель південно-східного узбережжя Балтійського моря протягом X-XVIII ст.- до підпорядкування цих земель Російській імперії.

Країни Балтії, розташовані на південно-східному узбережжі Балтійського моря, – Литва, Латвія та Естонія, які відновили свою незалежність в ході розпаду СРСР, мають політичну історію, дещо відмінну від решти країн Центрально-Східної Європи. Своєрідна і їхня цивілізаційна належність. Цей регіон Європи становить значний інтерес для України через типологічну подібність багатьох історичних процесів з українською історією, а для українських істориків та політиків, відомості яких щодо цих теренів за часи навіть нової історії досі обмежуються даними радянської історіографії, багато в чому застарілими, існує нагальна необхідність введення до системи історичних знань, якою вони користуються, комплексного погляду на цю проблематику. Наявність нових досліджень у самих цих країнах і на Заході робить актуальним систематизоване представлення політичної долі цього регіону, його цивілізаційної своєрідності до часів підпорядкування Російській імперії.

На цих теренах ще у другому та третьому тисячоліттях до нової ери розселилися племена балтів, колискою яких були землі між Віслою і Дніпром, та угро-фіни, що прийшли з берегів Волги. На берегах Балтики балти поділились на три гілки, з яких пізніше розвинулись племена прусів, литовців і латишів. Розвиток цих народів переважно і визначив етнічний склад населення на південно-східних прибалтійських землях.

На теренах майбутньої Естонії переважно розвивались угро-фінські традиції, поступово сформувався єдиний етнос, з невеликими відмінностями

між мешканцями суходолу та островів; у Латвії, Литві та Пруссії переважали балтські племена, з яких виникло декілька етнічних груп – куршів, земгалів, латгалів та селів. У Литві поступово сформувались три етнічні групи – жемайти, аугштайти та литовці. Фінно-угорський народ лівів мешкав на землях і Литви, і Латвії [1]. Відомо, що ліві жили вздовж морського узбережжя від околиць нинішньої Лієпаї до Салацгриви, поступово заселили береги Гауї та Даугави, курші розселились на берегах Вента та її притоки Агави, земгали – на берегах Лієлупе, латгали та сели – на берегах Даугави. Кожне з племен мало декілька замків, володарі яких панували і на прилеглих теренах. Головним замком лівів був Турайда, куршів – замки Сабіле та Кандава, земгалів – Межотне під владою вождів Мадіса і Тервеке під владою Вієстардса. На теренах Латгалії відомі три племінних об'єднання – Кокнесе під владою Ветсеке та Летія (Єрсіка) під владою Вісвалдиса. В північній Латгалії вождь Талівалдіс створив об'єднання Талава. З сусідніх руських князівств до Латгалії проникало християнство. Відомо, що у Єрсиці та Кокнесі існували православні церкви, в яких користувались кирилицею.

На розвиток цього регіону значний вплив мали зовнішні чинники – походи вікінгів та засновані ними опорні пункти, формування північних руських князівств, розвиток Литовської та Польської держав, експансія Священної Римської імперії. Вікінги розпочали свої походи у VIII ст. н. е. Торговельні шляхи, прокладені ними, пов'язали Балтику з Чорним морем, сприяли виникненню таких

осередків, як Аркона на Ругії, Волин та Колобжег на Помор'ї, Стара Лагода та майбутній Новгород на землях східних слов'ян [2]. З Півдня та Сходу на ці терени впливав розвиток руських князівств, які прагнули, особливо після утворення Русі, поширити свій вплив на балтійські землі, що призвело до низки завойовницьких походів та жорстоких сутичок. Втім, походи відбувались з обох боків.

Відомо, що чимало походів на руські землі за здобиччю здійснювали давні ести, яких «Повість минулих літ» згадує під назвою «чудь». Поступово у них відбувається процес консолідації і виникають територіальні об'єднання - кіхельконди та їхні союзи - мааконди. Мааконди склалися з теренів декількох племен, розташованих навколо укріпленого замку. На початок тринадцятого століття відомі такі головні мааконди - Сааремаа, Лаанемаа, Хар'юмаа, Равала, Вірумаа, Ярмала, Сакала та Уганді. Питання оборони та спільних походів вирішувались у таких об'єднаннях радою старійшин, але у справах внутрішнього життя кожен кіхельконд мав автономію. Незважаючи на те, що сильної центральної влади в естів у цей період не виникло, в цілому терени аж до появи німців залишались незалежними, хоча час від часу сплачували данину вікінгам або Русі. Відомо, що 1030 р. Уганді було приєднано до володінь Ярослава Мудрого, але після його смерті ести самі почали набіги на Псковську землю і подальші відносини склались досить напружено [3].

Експансія священної Римської імперії поступово докотилась і до Східної Балтії. Одна з купецьких виправ 1160 р. висадила у гирлі Даугави (Західної Двини), де й заснувала першу факторію. Землі було названо Ліфляндією (країною лівів) за назвою одного з племен. Разом з купцями з'явилися і представники духовенства, які 1188 р. заснували єпископство на чолі з августинцем Мейнгардом, котрий і запросив заснований 1202 р. Орден мечоносців на допомогу у християнізації нових земель [4], відповідно до проголошеного папою Інокентієм III 1198 р. хрестового походу проти «поганських балтів» [5]. Разом з Тевтонським орденом, подібним до них військовим об'єднанням, мечоносці почали завоювання племен, що жили на східному узбережжі Балтики і прилеглих островах, - тубільних вепсів (весь), естів (чудь), їжору, куршів, лівів, летів та ін. На кінець XIII ст. вони розгромили литовське плем'я ятвягів, підкорили земгалів та латгалів. Плем'я селонів взагалі зникло.

У 1208-1217 р. ці терени були загарбані німцями, у 1209-1220-х - датським королем Вальдемаром II. 1224 р. німці знову загарбують материкову частину, а 1227 р. - острів Сааремаа. Незважаючи на відчайдушний опір, тубільці були завойовані об'єднаним Лівонським орденом разом з частиною естонських земель під загальною назвою Лівонія,

яка охоплювала терени сучасної Естонії з прилеглими островами Сааремаа і Хіуме, Латвії з її етнографічними регіонами Відземе, Земгале, Курземе, Латгале, частини нинішньої Ленінградської та Псковської областей Росії. Споріднені зі жмуддю, пруссами та іншими литовськими племенами, ці народи розмовляли фінськими і балтськими мовами, гуртувались у громади і трималися поганських вірувань. Вони торгували або й воювали з Полоцьком та іншими руськими князівствами, подеколи сплачували необтяжливу данину Великому Новгородові.

Тим часом лицарі-мечоносці, здебільшого німці, на місці рибальського селища заснували Ригу, форпост подальшої експансії. У гирлі Вісли утвердився рицарський Тевтонський орден, що незабаром перетворився на самостійний могутній, особливо після злуки з мечоносцями, Лівонський орден. Номінально залежний від Папи, він очолювався довічним Великим магістром і дорадчим капітулом, а окремими округами керували комтури. Міщани вибороли собі магістратське самоврядування; великі маєтності належали також ризькому, дерптському та іншим єпископам. Дрібна шляхта міняла орієнтацію, а естонські й латиські селяни були пішаками у запеклій боротьбі між рицарями, єпископами і містами. Поразки хрестоносців у війнах з Литвою і Польщею через півсторіччя після Грюнвальда підірвали вплив Ордену [7]. Згодом Реформація і секуляризація перетворить рицарів на остзейських баронів (Остзее - Балтика), герцогство Курляндія (захід Латвії) стане васалом Речі Посполитої, а Естляндія і Ліфляндія (Естонія і східна Латвія) після Лівонської війни стануть провінціями Швеції аж до загарбання їх Російською імперією [8]. Цікаво, що пам'ять естонців і латишів засуджує поневолення їх німецькими хрестоносцями, натомість плекає добрі спогади про добу панування Швеції.

У часи середньовіччя лише литовцям пощастило сформувати власну державу, яка виникає у 1240-х роках під владою Міндовга (Міндаугаса) з центром у Тракаї. Спочатку Литовське князівство займало невелику територію Аукштайтії та Чорної Русі (нині - частини Гродненської області Білорусі з містами Новогрудком, Слонимом, Гродно та Волковиськом). Жемайтія приєдналася лише у кінці XIII ст. Але 1382 р. була загарбана Орденом і лише після його розгрому 1411 р. знову увійшла до Великого князівства. Ще в першій половині XIII ст. литовські князі починають зазіхати на Полоцьк, Вітебськ та Смоленськ, а після приєднання Полоцька 1307 р. були інкорпоровані землі Подвиння, а згодом Мінське князівство та Південна Білорусь.

Велике князівство Литовське поступово перетворюється на найбільшу державу Центрально-Східної Європи. Не маючи сил протистояти Тев-

тонському ордену, який 1237 р. об'єднався з Лівонським, Литва спрямовує експансію на південний схід і за Гедемінаса (1316-1361) прилучає Полоцьке, Турово-Пінське князівства, Підляшшя, Хелмські та Белзькі землі і Волинь, а за Ольгерда і Кейстута завершує інкорпорацію південних земель Київської Русі прилученням Чернігова (1355), Новгород-Сіверського (1363) Брянська (1359) і врешті, після битви під Синіми водами у 1362 р., - Києва, Переяслава та Поділля. Переможний наступ литовців припинився після розгрому військ Вітовта 1399 р. над Ворсклою. Швидке зміцнення Литви спричинилось до низки воєн з Московським князівством та Польщею, що час від часу протягом XIV та XV ст. встановлювала свою владу у Холмсько-Белзьких землях та на Західному Поділлі. Під час громадянської війни у Литві та династичної кризи в Польщі між Литвою та Польщею було укладено Кревську угоду (1385). За нею Великий Литовський князь Ягайло став польським королем Владиславом-Ягелло II за умови запровадження у Литві католицизму. Литовські правителі й литовське населення неруських теренів мали стати католицькими, але Велике князівство залишалось незалежною державою. Період правління Ягелла та його спадкоємців став часом зростання та розквіту держави. Польща й Литва об'єднали зусилля проти спільного ворога - Тевтонського ордену. Хоча внаслідок переможної битви під Грюнвальдом 1410 р. кордони не змінювались аж до нової війни 1454 р., сили Ордену були підірвані. За мирною угодою 1466 р. Польща одержала узбережжя Балтійського моря, східну Померанію, яку стали називати Королівською Пруссією, а також Вармію в самому серці пруської території Ордену. Орден втратив Ньюмарк на користь Бранденбурга у 1455 р., а в результаті мирної угоди 1466 р. решта його земель у Пруссії відійшла до польської корони [9].

Кревська унія і укладений відповідно до неї династичний альянс не привели до зникнення територіальних суперечностей між Литвою та Польщею. Підляшшя залишилось у Литві, але там поступово зростав польський вплив. Холмська земля та Поділля переходили з рук у руки декілька разів, але врешті у 1430 р. були інкорпоровані Польським королівством, яке поширило свій вплив навіть на Молдавію, що від 1387 р. до середини XIV ст. стала його васалом. На заході здобутки Польщі були меншими - дрібні князівства Северц (1443), Освенцим (1454-56) і Затор (1494) на сході Сілезії. 1462 р. були відібрані від Мазовше землі навколо Гостиніна та Рави (1462), однак саме Князівство Мазовецьке залишалось незалежним до 1526 р. [10].

Східна Балтія від часу її загарбання у XIII ст. становила конфедерацію феодалних утворень: (а) Лівонський орден (Орден мечоносців, від 1237 р. самоврядна частина Тевтонського ордену),

(б) Ризьке архієпископство і три єпископства - Тарту, Сааремаа, Ляанемаа на теренах Естонії й Курземе в Латвії (німецькі назви - Дерпт, Даго-Езель і Курляндія) та (в) великі міста. Естляндія (північ материкової Естонії) до половини XIV ст. була герцогством під владою Данії. Таллінн і Тарту, де влада належала бюргерам, а тубільці допускались лише до ремесел і постачання [11]. Проблеми вирішувались за участю Великої гільдії: багатих купців і ремісників. Середнє купецтво і цехові ремісники належали до Малої гільдії. Чорнороби і хатня обслуга були з селян-утікачів.

Завоювання утврдило порядки на кшталт німецьких з ознаками розвиненого феодалізму. Частина кожного утворення становила безпосередньо домен Ордену, архієпископства чи єпископства, решта надавалась васалам у лени. Домени, названі в єпископствах столовими землями, розташувались навколо замків і управлялись адміністраторами. Васали з землею одержували право на повинності селян. Рицарі-васали становили ядро війська - важку кінноту, а також вищих урядовців. Орден надавав лени досить скупі, натомість в єпископствах, де васали становили основну військову силу, денних володінь було більше. Після придушення селянської війни 1343-1345 рр. на острові Сааремаа (Езель) і в округах Хар'юмаа і Вірумаа, Данія продала їх Ордену [12]. Від половини XV ст. відбувається перехід до мизно-панщинної системи і покріпачення селян. Стимулом став попит на хліб та інші продукти сільського господарства на ринках Західної Європи. Суперечності в Ордені, боротьба за домінування в Лівонії, воєнні поразки Тевтонського ордену і визнання васальної залежності від Польської корони ослабили рицарів, конфедерація не мала передумов централізованої держави. Загальнолівонський ландтаг, скликаний вперше 1422 р. на ініціативу архієпископа Риги, щоб обмежити орденський вплив, став не знярядом злуки, а представницьким органом Ордену, єпископств, міст і рицарів [13]. Таллінн і Тарту були визначними членами Ганзейського союзу, що впливав і на торгівлю в Новгороді. Це викликало суперництво з Москвою, яка підкорила Новгород 1480 р., спорудила на березі Нарви фортецю Івангород, уклала наприкінці XV ст. союз із Данією проти Лівонії та Швеції й закрила 1494 р. представництво Ганзи в Новгороді. В 1501 р. лівонський магістр Вальтер фон Плетенберг почав наступ на Псков, але попри підтримку міст і Великого князівства Литовського зазнав поразки. Москва уклала 1503 р. перемир'я з Лівонією на шість років, що поновлювалось і діяло до половини XVI ст. За договором 1554 р. Лівонія зобов'язалась не вступати у союз з Литвою, погодилась платити данину з Тартуського єпископства, чого не робила від 1503 р.,

забезпечувала московським купцям вільну торгівлю в Лівонії й транзит через лівонські землі [14].

Від 20-х років у Балтію проникла Реформація, що вело до перемоги лютеранства, і 1561 р. великий магістр лівонців Готхард Кеттлер (як і тевтонський магістр Альбрехт Гогенцоллерн 1525 р.) секуляризував Орден і склав васальну присягу польському королю. Позвольський договір про союз Лівонії з Річчю Посполитою 1577 р. посилив польські позиції на Балтиці й дав Москві привід розв'язати Лівонську війну (1558-1583). Ситуацію ускладнило повстання селян в Естонії 1559-1560 рр. Москва, Литва, Польща, Данія і Швеція поділили Лівонію. Річ Посполита, що виникла 1569 р. за Люблінською унією, здобула Лівонію (частину Латвії на північ від Даугави і південь Естонії) під назвою Задвинського герцогства. Поляки заволоділи й Ригу. На південному заході виникло Курляндське герцогство (латиські Курземе і Земгале) - васал Речі Посполитої, спадкове володіння колишнього магістра Готхарда Кеттлера. Курляндське єпископство, перетворене на Пильтенську область, безпосередньо підпорядковувалось польському королю. Північ Естонії з Таллінном і Нарвою відійшла до Швеції. Данія загарбала острови Сааремаа і Мугу й тримала їх до 1645 р., згодом вони перейшли до шведів [15].

Річ Посполита вважала Задвинське герцогство аванпостом проти Швеції. Наприкінці 80-х років було ухвалено, що половина староств, на які поділено цей край, має надаватись литовцям, а решта полякам, що обурило німецьких землевласників. Після Лівонської війни частину королівщин було розподілено між польськими і литовськими колоністами, розвинулось фільваркове господарство. Рига наприкінці XVI ст. зросла завдяки посередницькій торгівлі, а за польсько-шведської війни патриціат мусив поступитись бюргерству і допустив представників гільдій до влади. Колишніми Курземським та Сааремським єпископствами до своєї смерті управляв герцог Магнус - брат короля, запрошений ще 1570 р. Іваном Грозним та проголошений ним Королем Лівонії. Після смерті Магнуса естонські землі відійшли до Швеції, а латиські - до Речі Посполитої, яка передала їх курляндському герцогу, але 1717 р. знову відібрала. Ще один округ - Гробіні під час Лівонської війни відійшов під заставу Пруссії, але 1608 р. був також приєднаний до Курляндії [16].

Від 1600 р. ці терени стали ареною війни Речі Посполитої зі Швецією, позиції якої зміцнила інтервенція до Новгородської землі під час смути в Московській державі. За Столбовським миром 1617 р. шведи повернули їй Новгород, але втримали Івангород, Ям, Копор'є, Орешек і закрили Москві вихід до Балтики. За Альтмарктським (Старий Тарт) перемир'ям 1629 р. з поляками Швеція одер-

жала Задвинське герцогство і Ригу. Так Естонія і більшість території Латвії потрапили під владу Швеції, яка звільнила руки і в Тридцятилітній війні зайняла Західне Помор'я, що затвердив Вестфальський мир 1648 р. [17]. За Густава Адольфа (1611-1632) і його доньки Христини (1632-1654) державні володіння (колишні польські королівщини [18]) поділено шведською шляхтою і магнатами. Естляндська і Лівонська губернії та провінція Сааремаа (Езель) мали ландтаги з широкою компетенцією, де, крім рицарів, право голосу мали більші міста. Королівську владу представляли генерал-губернатори і губернатори.

Землі північніше Даугави залишились під владою Речі Посполитої. Герцогство Курляндія зі столицею в Мітаві перетворилось на шляхетську республіку, бо «Привілей Готхарда» 1570 р. визнав спадковість ленних володінь. За «Формулою правління» 1617 р. вищим органом влади став ландтаг, а «Курляндський статут» покріпачив селянство [19].

Козаччина і втрата Лівобережної України послабили Річ Посполиту, а «Потоп» шведської інтервенції мав розв'язати справу Лівонії й претензій польської гілки Вазів на престол Швеції. Справжньою метою було загарбання портів на півдні Балтики. Виникла коаліція Речі Посполитої, Габсбургів і Данії, до якої пристали Бранденбург і Голландія. За миром в Оліві 1660 р. Ян Казимир зрікся претензій на стокгольмський престол, а шведи пообіцяли повернути трофеї (що не зробили), гарантували свободу мореплавства, але втримали Лівонію. Москва почала війну проти Швеції 1656 р. і окупувала Дерпт (Тарту), Нейгаузен, Марієнбург. Аби запобігти шведсько-польському замиренню, Москва за Віленським перемир'ям з поляками 1656 р. обіцяла спільні дії проти Швеції. Небажання Речі Посполитої відмовлялись від українських і білоруських земель, смерть Богдана Хмельницького і обрання гетьманом Івана Виговського, який прагнув порозуміння з поляками, змінили ситуацію. 1658 р. Москва уклала перемир'я зі Швецією, а 1661 р. пішла на Кардиський мир, за яким відмовилась від Прибалтики [20].

Після Північної війни Ніштадський мир 1721 р. віддав Росії узбережжя від Выборгу до Риги, тобто частину Карелії, Інгрію, Естляндію, Лівонію з усіма містами та острови Езель, Даго і Мугу. Росія мала виплатити Швеції 2 млн ефимків (1,5 млн рублів) контрибуції і погодилась дозволити шведам купувати і без мита вивозити з Риги, Ревеля (Таллінна) і Аренсбурга на 50 тис. рублів хліба щорічно [21].

Частина Лівонії (Латгале) зі складу Речі Посполитої перейшла до Росії за Першим поділом 1772 р., а за Третім поділом 1795 р. Росія анексувала Литву і Жмудь. Герцогство Курляндське перебувало під впливом Росії від 1709 р. і до Третього

поділу, формально зберігаючи суверенітет. 1795 р. Катерина викупила його в родини Біронів, яка володіла ним від 1737 р. Естонці, латиші та литовці опинились під владою Росії. Але весь попередній період свого розвитку суспільство балтійських народів формувалось як на основі власних етнічних

коренів, так і під значним впливом західного християнства, зокрема протестантизму, скандинавських, польських та східнослов'янських впливів, що спричинилося до виникнення досить своєрідного регіону європейської цивілізації.

1. *Plakans A.* The Latvians. A short history. Study of nationalities.- Hoover institution press. Stanford university, California, 1997.- P. 2-6; *Raum T. U.* Estonia and Estonians. Study of nationalities.- Hoover institution press. Stanford university, California, 1991.- P. 5-9; *Пуренс В., Лиєпня Д.* История Латвии.- РаКа, 2000.- С. 10-11.
2. *Historia Europy Srodkowo-Wschodniej-* Т. 1.- Lublin, 2000.
3. *Raum T. U.* Estonia and Estonians. Study of nationalities.- Hoover institution press. Stanford university, California, 1991.
4. *Bilmanis A.* A history of Latvia. Princeton, 1951.
5. *Plakans A.* The Latvians. A short history. Study of nationalities. Hoover institution press. Stanford university, California, 1997.- С. 15. *Dévies Norman, Europe.* A history- Oxford University press, 1996.-С 227.
6. *Raum T. U.* Estonia and Estonians. Study of nationalities.- Hoover institution press. Stanford university, California, 1991.- P. 16.
7. *Samsonowicz H.* Historia Polski do roku 1795.- Warszawa, 1985.-С 23.
8. *Вейбуль Й.* Краткая история Швеции.- Стокгольм, 1994.- С. 51.
9. *Polska na przestrzeni wiekyw.-* Warszawa, 1995.- С. 67.
10. *Samsonowicz H.* Historia Polski do roku 1795.- Warszawa, 1985.-С 78.
11. *Roberts J. M.* A history of Europe. Published by Penguin group-New York, 1998.
12. *Raum T. U.* Estonia and Estonians. Study of nationalities.- Hoover institution press. Stanford university, California, 1991.- P. 52.
13. *Czstsielska K.* W zasierigu krzyzackiego miecza.- Warszawa, 1962.-С 78.
14. *Polska na przestrzeni wiekow.-* Warszawa, 1995.- С. 82.
15. *Barraclough G.* The origin of modern Germany.- Oxford, 1967; *Вейбуль Й.* Краткая история Швеции.- Стокгольм, 1994.- С. 34.
16. *Samsonowicz H.* Historia Polski do roku 1795.- Warszawa, 1985.-67.
17. *Білер Г., Дмунієв А.* Вестфальський мир 1648 року,- К., 1998.-23.
18. *Plakans A.* The Latvians. A short history. Study of nationalities.- Hoover institution press. Stanford university, California, 1997.- С 97.
19. *Barraclough G.* The origin of modern Germany.- Oxford, 1967.-С 97.
20. *Barraclough G.* The origin of modern Germany.-Oxford, 1967.
21. *Карлсон О.* Карл XII.- Шведський інститут. Трелеборг, 2002; *Roberts J. M.* A history of Europe. Published by Penguin group-New York, 1998.

Balabushevych T. A.

STATEHOOD AND POLITICAL SUBJECTION OF BALTIA DURING LATE MEDIEVAL AND EARLY MODERN TIME (10th-18th c.)

The article elucidates settling development and changes in political subjection of southeastern Baltic Sea coast during 10th-18th c- up to the subjection of these territory to the Russian empire.